

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**СОМАТИЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ ПАРАДИГМІ
ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧ XIX СТ.**

Г.В.Буткова

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє рассматриваются лингвистические параметры соматизмов как важных маркеров лингвопоэтической экспрессии и украинской национальной культуры.

The article deals with the linguistic aspects of somatic lexical units as makers of linguopoetic expressiveness and Ukrainian national culture.

Серед актуальних проблем лінгвокультурології, когнітології, міжкультурної комунікації соціологія соматизмів залишається відкритою ділянкою в синхронічному та діахронічному вимірах і становить інтерес як база у продукуванні вторинних номенів, виступаючи основним засобом реалізації принципу антропоцентризму. Вивчення антропологічного феномена в мові на тлі національної культури є перспективним, що засвідчують праці Н.Арутюнової, Т.Вендіної, В.Воробйова, Д.Добровольського, Ю.Степанова, Н.Шведової та ін. Помічено, що в лінгвістиці кінця XX – початку XXI століття відбулася зміна наукової парадигми, яка характеризується переходом від лінгвістики іманентної до лінгвістики антропологічної.

Загальновідомим є постулат про те, що людське тіло виявилось одним із найдоступніших для спостереження та вивчення об'єктом, і слова, які позначають частини тіла людини так само давні, як і людська свідомість. У зв'язку з цим В.Красних вдається до поняття «код культури», під яким розуміється сітка чи вуаль, «яку культура накидає на навколишній світ, членує, категоризує, структурує і оцінює його» (1, 231-232).

Мовні знаки виступають носіями культурно-національної інформації. О.Тищенко відзначає, що вони «відбивають специфічні ментальні, прескриптивно-аксіологічні, ціннісні, етичні установки певного етносу», створюють «неповторний символаріум культури» (2, 69).

Експлікуючи гумбольдтіанську культурологію, за якою мова є «духовна діяльність», «єдина енергія народу, що пронизує все його буття» (3, 207), кваліфікуємо її як автентичну субстанцію культури, котра є універсальною формою концептуалізації світу, раціоналізації та вербалізації людського досвіду. Визначаючи місце людини в культурі, Ю.Караулов наголошує, що не можна пізнати мову саму по собі, не звернувшись до її творця, носія, до людини, до конкретної мовної особистості (4, 7). Звичайно, для кожного індивіда конкретно-історичної епохи характерна власна картина світу. Лише ступінь її вираженості й інтенсивності може варіюватися від культури до культури, від мови до мови. Тому видається логічним, що антропоцентричність картини світу передається в її орієнтації на людину: простір, трудову й інтелектуальну діяльність, спектр почуттів вона вимірює через себе (пор.: *каша в голові, не покладаючи рук, вибити до ноги й под.*).

Так, антропоцентрична парадигма – це звернення до аналізу семантичних і понятійних категорій егоцентричної спрямованості, до якої відноситься лексико-семантичне поле «частини тіла» з безліччю концептів, що синтезуються за допомогою ментально-когнітивних операцій носіїв мови, відбиваючи паралелізм між мікрокосмосом (людиною) і макрокосмосом (всесвітом), їх ізоморфізм, однорідність. Якраз у цьому ракурсі соматична лексика посідає важливе місце в репрезентації базових культурних кодів (соматичного, часового, просторового, предметного), що співвідносяться з архетиповими уявленнями етнічних культур про світоустрій.

Дослідження І.Козирева засвідчує, що названа макросистема слів має передусім високу міру систематизації, є досить стійкою, слабо піддається вузькій локалізації, розвивається переважно під дією внутрішньомовних факторів і, насамкінець, досить метафоризована, фразеологізована (5, 7).

Спонукою до вивчення соматичної лексики стало прагнення лінгвістів зрозуміти механізм внутрішніх номінативних процесів у мові, оскільки розвиток мови в системі національно-культурних, ідеологічних і державно-політичних координат не є статичним: його коригує час і, звичайно, він багато в чому залежить від зміни форм і функцій етнічної та національної самосвідомості. Цим пояснюється наявність значної кількості праць, а відтак і підходів до аналізу соматизмів. В етнокультурній парадигмі дослідження фокусуються на питаннях, пов'язаних з мовою й культурою, міжкультурною комунікацією,

паралінгвістикою та невербальною семіотикою (6). Останнім часом одержали імпульс дисертаційні дослідження соматичного простору на тлі мов і діалектів з концентрацією уваги на вторинних номінаціях (7), в основі яких лежать семантичний, функціональний чи типологічний аспекти при описі номінацій природної мови і мови тіла в акті комунікації.

Разом з тим залишається не розв'язаним питання про специфіку реалізації соматизмів як частини сегмента національної культури й динаміку прояву зв'язку соматизму з його функціональними особливостями. Недостатньо з'ясованою, отже, й актуальною видається проблема висвітлення культуротворчої ролі письменства в соціокультурній парадигмі перших десятиріч XIX ст., що вимагає виваженого й коректного лінгвістичного аналізу культурного та світоглядного аспектів. Окреслені завдання визначають мету запропонованого дискурсу. Фактичним матеріалом цієї розвідки слугують соматизми, дібрані з художніх текстів, репрезентованих творчістю письменників, що походили з середньонадніпрянських, у тому числі полтавських говірок (І.Котляревський, Л.Боровиковський, Є.Гребінка, П.Гулак-Артемівський), слобожанського говору (Г.Квітка-Основ'яненко), наддністрянських говірок (М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилевич).

Досліджувана група без помітних утрат успадкована українською мовою перших десятиріч XIX ст., однак у ній відбулися різного роду зміни: у частині назв звузився ареал функціонування, поодинокі лексеми витіснені новими питомими дериватами, в окремих – сталися словотвірні модифікації, деякі слова набули стилістичних конотацій (8, 317).

Несиметричний статус мають соматизми в аналізованих художніх творах, оскільки тексти різних жанрів наділені, безперечно, різною потужністю щодо відтворення її лексемної системи. Так, у «Русалці Дністровій» ця ЛСГ не численна, пор.: *очі* – 18, *серденько* – 17, *рука* – 16, *лице* – 11, *личко* – 8, *тіло* – 6, *голова* – 5, *груди* – 5, *нога* – 5, *брови* – 4, а номени *борода*, *брови*, *кісточка*, *нога*, *пика*, *рот*, *ручка*, *чуприна*, *щока* мають одноразове вживання, більша частина номенів-соматизмів в альманасі не репрезентована.

У п'єсах маловідомих українських драматургів (В.Гоголь, Кирило Тополя, Я.Кухаренко, Стецько Шереперя й ін.) аналізований клас слів репрезентовано невеликою кількістю, виняток хіба що можуть становити слова: *серце* – 26, *голова* – 22, *очі* – 22, *рука* – 22, *брови* – 10. Тяжіння до усної народної творчості (зокрема, її пестливих форм) здебільшого засвідчується в пісенних партіях персонажів: наприклад, Гриця в п'єсі «Любка, или сватанье в с.Рихмах» невідомого автора, Марусі з п'єси «Чорноморський побит» Я.Кухаренка, Феськи в п'єсі «Кум мірошник» В.Дмитренка: *Мабуть, час щасливий Ще на світі є, Десь брівоньки милі Молять за мене* (9, 101); *Очиці світленькі Зорями горять, Рученьки біленькі – Тільки цілувать* (9, 101); *Хоч би в кого з льоду Серденько було, Од єдного б взгляду Розтаять могло* (9, 102); *Вийду я на гору Білими ніженьками, Гляну я на дуба Карими оченьками* (9, 296); *Склепилися карі очі, Устоньки мої, Не дам тобі порадоньки Бідній сироті!* (9, 307); *Прийди швидше, Василечку, Я тебе бажаю, І без тебе, серденятко, Крий-боже, скучаю!* (9, 397) тощо.

Нашу увагу привертає той факт, що поезії М.Костомарова, написані до заслання, естетичними засадами й тематикою схожі з тими, котрі визначають твори А.Метлинського, Л.Боровиковського, Є.Гребінки. Однак обстежений матеріал засвідчує, що соматизми пестливості не представлено навіть у романтичних віршах М.Костомарова («Марія», «Хлопець», «Горлиця» і под.).

У письменника поступово зменшується інтерес до наспівних фольклорних стилізацій, зростає вага філософської та громадсько-політичної тематики. На думку В.Смілянської, М.Костомаров «був складною людиною і духовно нетрадиційною, тому його не можна було вкласти в прокрустове ложе будь-якої схеми» (10, 10). Очевидно, цими мотивами можна пояснити лаконічне й обережне використання експресивних можливостей словотвірної системи національної мови. Водночас звернення до номенів *серце* (30 слововживань), *очі* (25) виявляє сприйняття письменником оточуючого світу через чуттєві (зорові) аналізатори. Наприклад: *Катю, Катю! Дай мені свою рученьку, підійми головку, подивлюсь я у твої очі* (11, 210); *За таке кохання нема гріха; ми не винні, що нам Біг серце дав* (11, 188); *Зникло те восени, що було літом, серце не хоче кохатись сим світом* (11, 78); *Очі плачуть, серце нос; ніщо смуті не спокоє* (11, 41).

Нерідко соматизми використовувалися письменниками означеної пори для зображення портретних характеристик або стану людини, наприклад:

Як углі розкалені вночі –
Так зирять іспідлоб'я **очі**,
Широкий ніс висить, мов прац,
Між **шок** пухнатих і червоних.
Уста до ух – як у ворони,
Уси одвисли, мов деркач.
На йом огненная венгерка,
на **чубі чорному**, як сміль (12, 126);
пор. ще:

Червона, гарна, мов калина,
 А **вічі** – ясний цвіт небес.
 Губки – ніби угорки-сливи,
 Да, як дуга московська, **брівни**,
 Коса ж – ніби в корови хвіст (12, 108);
 або ж:
 Крізь сон на ліжку потягався
 Плутін – грізний пекельний пан,
 Аж **луп очима** – ізлякався (12, 118).

Соматизми, реалізуючи виражально-зображальну функцію, відіграють значну роль у художньому мовленні. Досить часто вони стають центром емотивно-оцінних порівнянь та здійснюють емотивно-аксіологічну кваліфікацію найрізноманітнішої референтної зони. Наприклад: *Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожса, що у саду цвіте, носочок так собі прямесенький з горбочком, а зубоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані* (13, 46).

Подекуди в представників котляревщини (П.Писаревський) зустрічаються згрубілі слова: *зубище, зубища, лобище, ножища, плечища, ручища, шийща, ущища* – по 1 слововживанню, наприклад, у контексті:

Лобище преширокий,
 За ніс аж вип'явшись, нагнувсь,
 За **рот** запали блідні щоки,
 А сам **рот**, як би на глуз,
 З мішок ковальський шириною.
Зубища білі товщиною
 З предобру капицю, висять,
 Стирчать **зубища**, як лопати...
 Предовга **шийща** сухая,
 Горлянка, як люшня якая,
 Стирчить, страшить і дивить всіх (12, 221).

М.Зеров, характеризуючи літературну добу епігонів І.Котляревського, підкреслював, що однією з виразних ознак творчого обличчя її репрезентантів є «мова з нахилом до вульгарності» (14, 27). У зв'язку з цим зауважують, що «естетика – не тільки піднесене, а й нище. І вульгаризми, ословлюючи людський «тілесний низ», у художньому творі працюють на створення образу ницості, насамперед духовної» (15, 235).

Активність номенів у текстах художньої літератури та їх лексичні й стилістичні специфікації відтворюють тип соціуму. Відомо, що українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю», сентиментальністю, ліризмом (16). Принаймні можна констатувати, що «український світ» (Д.Чижевський) емоційний і менш раціональний ніж російський.

Показовою в цьому плані є активність соматизмів у художніх текстах письменників перших десятиріч XIX ст. Особливим чином означена тенденція простежується у творчості Г.Квітки-Основ'яненка, порівняймо в таблиці:

Лексема	Котл.	Котляревщина	Драмаг. I пол. XIX ст.	Гул.-Арт.	Кв.-Осн.	Греб.	Поетиромант.	Костомар.	Рус. Дністр.
голова	156	42	30	0	347	0	28	9	5
груди	7	13	0	4	16	4	10	2	5
нога	30	58	6	13	201	5	12	1	6
рука	68	104	22	7	450	18	29	6	16
серце	65	80	26	4	159	13	194	30	21
шия	9	15	5	2	61	3	1	1	1

На наш погляд, соматизми виступають образними знаками душевного світу людини, своєрідним маркером «духу народу». Виражаючи ідеї властивої українському національному світогляду «філософії серця», номен *серце*, наприклад, в обстежених текстах є здебільшого символом емоційної сфери душевного життя людини і досягається переважно засобами метафори: *Нехай серце в невірної На имаття ірветься* (17, 281); *Живцем серце вирватъ* (17, 288); *Серце рветься I від муки тліє* (17, 302); *Як за нею вбивається*

серденько козаче (18, 187); *Серце застогне і гірко заплаче, І дуже без щастя воно зацемить* (18, 187); *Як згадаю рідну річку, Аж серденько в'яне* (18, 165); *Мислі веселі, і серденько грає* (18, 145).

Експресивність стає своєрідною віссю, навколо якої зосереджуються всі інші складники контексту, що експлікують властивості референта, активізують емотивно-аксіологічні смисли слів-партнерів та подвоюють ілюктивні можливості висловлювання, а, отже, здійснюється розгортання номена *серце* від образу, що має емоційне забарвлення, до символу, який репрезентує внутрішній центр духовного життя людини.

Очевидно, літературно-романсова традиція та фольклорно-міфологічні корені криються і в номені *сльоза*, що в романтичній поезії є образом на означення схвильованого душевного стану: *Слізьми, як залюся* (17, 83); *А сльози нижуться на вії* (17, 289); *Ллються сльози з очей смутних, Як дощик той з хмари* (17, 300). Для символічного образу сліз також характерна ускладнено-метафорична інтерпретація: *Душі моїй прийшла пора Слізьми обливаться* (17, 282); *І тільки нищечком душа моя під час сльозами заговорить* (17, 305); *Сльоза проб'є і від нудьги Душа всі радощі забуде* (17, 296). Відзначимо, що номени *сльоза* і *серце* в контекстах активізують своє символічне осмислення як знаки емоційного світу особистості.

Емоційний потенціал українців при його тяжінні до позитивної експресії активно виявляє себе в утвореннях зі значенням зменшувальності, пестливості. Художні тексти перших десятиріч XIX ст. відображають ліризм, чутливість українця, для якого навколишній світ позитивний, хоча й внутрішній, особистий нерідко визначають туга і неспокій. Очевидно, цими мотивами можна пояснити частотне використання зменшено-пестливих слів серед аналізованого класу лексики, здатних вивільняти експресивну енергію й водночас бути психологічною константою. Це те, що лежить на поверхні уснопоетичної, ліричної мови, а тому знайшло вияв у художньому стилі, зокрема у творчості Г.Квітки-Основ'яненка, котрий «психологічну константу з фольклору переймає як основну ознаку оповідача з народу» (19, 30). Так формуються ланцюги соматизмів із властивим їм стилістичним спектром та спроможністю створювати експресивний простір тексту: *очі, очки, оченьки, очиці, оченята, очеса; рот, ротеня, роточок; уста, устеньки; зуби, зубки, зубоньки, зубища* тощо. В аналізованих текстах засвідчуємо демінутивні утворення: *рученька* – 60 слововживань, *головонька* – 54, *оченьки* – 35, *губоньки* – 15, *ніженьки* – 9, *брівоньки* – 7. Наприклад: *Понурила [Галочка] головоньку і дивиться на свої сап'янові червоні черевички* (13, 340); *Та що ж то за дівка була! – очиці [у Марусі], як тернові ягідки, бровоньки, як на инурочку* (13, 25); *Усе приглядалася [Галочка], як він [офіцер] гарно говорить та губоньками, що червоні, як та калина, поверочує* (13, 327); *Стануть перед Костем [дівчата]: та грібішок свій у косі підтопирює, щоб ще вище стояв, та ніженьками перемина, щоб побачив [Кость], що вона у червоних черевичках* (13, 375); *Доненько моя милая! Марусенько моя незабуття! Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батька рідного? Що ж не кинешся рученьками обняти його?* (13, 88).

Експресиви з демінутивними суфіксами, вживані у складі контексту, поряд зі своїми нейтральними відповідниками увиразнюють денотат і зазвичай сигналізують про емоційний стан суб'єкта, одночасно забезпечуючи позитивну характеристику осіб, створюючи ласкаво-голубливу тональність висловлювання:

Стала дружина – тополя біла!

Стали їх **ніженьки** – чорні коріннячки,

стали їх **рученьки** – довгі гіллячки,

Все їх одіння – зелене листя;

Оченьки, брівоньки кора покрила... (17, 205).

Безумовно, виокремлені номени характеризуються експресивністю й зорієнтовані на людину, її емоційно-психічну та кваліфікативну сферу мовленнєво-мислительної діяльності й сигналізують про інтенції суб'єкта мовлення, передають його ставлення до позначуваного і впливають на адресата силою почуттів та афективних станів. Можна вважати, що їхня домінуюча експресивна функція найбільш прозоро виявляється на фоні номінативної одиниці – соматизму. Порівняймо:

Рвонув він **рученьки** козацькі,

Щось брязнуло...

По-молодецьки ізом'явши

Намисто те, що на **ногах**,

І, як стекляні, поламавши

Залізні персні на **руках** (12, 220);

пор. ще:

Погодує тя **рукою**,

Рученькою б'єленькою,

И напоїт тя водою

Водонькою студенною (20, 65).

На особливу увагу заслуговує передусім значущість номенів, репрезентованих у лексичній системі аналізованого періоду синонімами-соматизмами та їхня роль у комунікативному процесі. Вони є вагомим засобом суб'єктивації художніх текстів та виявом ідіостилю письменника, його абсолютного антропоцентризму. Так, у текстах фіксуємо синонімічні ряди: *обличчя, образ* (розм.), *лик* (поет., заст.), *морда* (вульг.), *рило* (вульг.), *ника* (вульг.), *твар* (вульг., заст.); *живіт, черево* (розм.), *пузо* (фам.); *рот, уста, пелька* (вульг.), *писок* (зневажл., діал.); *очі, більма* (зневажл.), *баньки* (вульг.), *притаманні-родимі* (інд.-авт.); *волосся, чуб, коси, кудрі* (фольк., рідко), *патли* (розм.); *голова, лоб* (розм.), *макітра* (ірон.), *глава* (уроч., заст.), *гиря* (діал., зневажл.). Наприклад: *Не квасить Добрість губ, бо із її очей, Палає ласка до людей* (21, 37); *Так тебе скрутить, – Аж баньки помутить! А в роті бридко, Що й плямкнуть гидко* (21, 142); *Я так часом, Йовграпе, і людей розмірковую: Як тільки зузрю кого, що свої притаманні-родимі ще не повлазили, а вже дивиться в одно чуже жодному під ніс, мов його недобачає...* (21, 57); *Цілуй, цілуй мене в серце своїми устами* (17, 303); *А суддя, як узорів бублики, так мерції за них та й став у пельку пхати* (13, 279).

Відзначимо, що вокабули *лик* (поет., заст.), *писок* (зневажл., діал.), *баньки* (вульг.), *пелька* (вульг.), *глава* (уроч., заст.), *лоб* (розм.), *притаманні-родимі* (інд.-авт.) та інші є своєрідним каркасом емоційного простору тексту і виразником інтенцій автора. Залучення до художніх творів різнопланових маркованих елементів (поетичних, розмовних, стилістично знижених) зумовлено експресивізацією нейтральних лексем, що, залежно від настанов автора, забезпечують суб'єктивацію ідіостилю.

Очевидно, соматизми в художніх текстах перших десятиріч XIX ст. мають своєрідне статус-кво, що є ознакою етнічної специфікації та виявляються в художніх ідіолектах, мові персонажів тощо. Звичайно, пояснити всі мовні факти й закономірності лише ментальністю неможливо, однак, поза сумнівом, виявляється відображення в мові соціуму й у мовленні індивіда психоповедінкового варіанта.

Екскурс в історію розвитку української літературної мови перших десятиріч XIX ст. засвідчує симбіоз розмовно-експресивної лексики й номінативної, що інколи навіть призводить до порушення природних пропорцій мови. В цьому симбіозі культивується «соматичний бум», що концентрує в собі філософсько-лінгвістичні параметри соціуму і характеризується образністю. Ця образність і лінгвістична поетика є показником експресії, її естетики, національної лінгвопоетичної природи, знакує параметри художньої культури, мистецтва слова та засвідчує тенденції до пошуків питомості, самобутності української літературної мови.

Репрезентантами експресивності можуть виступати фразеологічні одиниці з соматичним компонентом і формувати різні фразеосемантичні групи залежно від сфери їх референції та ядерної ознаки, а, отже, бути об'єктом дослідження на структурному і семантичному рівнях.

1. Красных В. Этнолингвистика и лингвокультурология. – М., 2002.
2. Тищенко О. Семантична ознака «пустий/повний» у системі етнономінацій польської, української та російської мов // Мовознавство. – 2005. – № 2.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
4. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
5. Козырев И. Формирование словарных составов русского и белорусского языков. Соматическая лексика. – Минск, 1983.
6. Русанівський В. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство. – 2004. – № 4.; Лисиченко Л. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5-6; Іващенко В. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору // Мовознавство. – 2004. – № 1; Кононенко В. Національно-мовна картина світу. Зіставний аспект (на матеріалі української і російської мов). – Мовознавство. – 1996. – № 6; Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000; Маслова В. Лингвокультурология. – М., 2001; Листон Дж. Части тела в славянских языках (опыт структурного анализа семантического поля). VII Międzynarodowy kongres slawistow. Streszczenia referatow i komunikatow. – Warszawa, 1973.
7. Богус З. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Майкоп, 2006; Мугу Р. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Майкоп, 2003; Прожилов А. Соматические состояния человека и их языковая онтология в современном немецком языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Иркутск, 1999; Кочеваткин А. Соматическая лексика в диалектах эрзянского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Саранск, 1999; Ткаченко В. Названия руки в развитии лексики индоевропейских языков: Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1991; Терехова Д. Психолінгвістичні особливості сприйняття соматичної лексики в українській та російській мовах: Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1997.
8. Німчук В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992.
9. Українська драматургія першої половини XIX ст. – К., 1958.
10. Смілянська В. Літературна творчість Миколи Костомарова // Костомаров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.1.

11. Костомаров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т.1.
12. Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини ХІХ ст. – К., 1959.
13. Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 6 т. – К., 1956. – Т.2.
14. Зеров М. Котляревщина. П.П. Білецький-Носенко // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т.2.
15. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства. – К., 2003.
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1999.
17. Українські поети-романтики. Поетичні твори. – К., 1987.
18. Гребінка Є. Гулак-Артемівський П. Поетичні твори. – К., 1984.
19. Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. – К., 1987.
20. Русалка Дністрова. – К., 1950.
21. Гулак-Артемівський П. Твори. – К., 1964.